

Türkan Yusif qızı Əhmədova
Lənkəran Dövlət Universiteti
doktorant
turkan_ahm@mail.ru

1139-cu İL ZƏLZƏLƏSİNİN GƏNCƏ ŞƏHƏRİNƏ TƏSİRİNƏ DAİR TARİXİ MƏLUMATLAR

Xülasə

XII əsr Azərbaycanın bir çox şəhərləri kimi Gəncə şəhərinin də çiçəklənmə dövrü kimi xarakterizə olunur. Eyni zamanda, bir sıra tarixi hadisələrə şahid olan şəhər bu dövrdə dəhşətli təbii fəlakətin dağıntılarına məruz qaldı. Zəngin tarixi keçmişə malik olan Gəncə şəhərində 1139-cu il sentyabrın 30-da 11 bal gücündə zəlzələ baş vermiş və şəhər xarabaya çevrilmişdir. Bir sıra müəlliflərin məlumatlarına əsasən dəhşətli təbii fəlakət nəticəsində 230 mindən 300 minədək şəhər sakini həlak olmuşdur. Əl-İsfahaninin sözləri ilə desək: “Gəncə şəhəri və mahalı torpağın altında qaldı. O, elə dağılmışdı ki, sanki yer üzündə belə bir şəhər heç olmamışdı”.

XII-XIII əsrlərdə Gəncə öz gözəlliyini yenidən bərpa etdi. Şəhər əzəmətini geri qaytardı, daha da şöhrətləndi. Dirçəlmiş şəhər mədəni və siyasi cəhətdən inkişafa doğru irəlilədi.

Açar sözlər: *Arranın mərkəzi, Gəncə, toponim, dəhşətli zəlzələ, Kəpəz dağı, dirçəliş, inkişaf*

Historical information about the impact of the 1139 earthquake on the city of Ganja

Summary

The twelfth century is characterized as the heyday of Ganja, as well as many cities of Azerbaijan. At the same time, the city, which witnessed a number of historical events, was destroyed during this period by a terrible natural disaster. On September 30, 1139, a magnitude 11 earthquake shook the city of Ganja, which has a rich history, and the city turned into ruins.

According to several authors, the terrible natural disaster killed between 230,000 and 300,000 citizens. According to Al-Isfahani: “The city and region of Ganja are buried. It was destroyed as if there had never been such a city on earth. ”

In the XII-XIII centuries, Ganja restored its beauty. The city regained its splendor and became even more famous. The revived city developed culturally and politically.

Key words: *The center of Arran, Ganja, toponym, terrible earthquake, Kapaz mountain, revival, development*

Giriş

Gəncə şəhəri tarixi əhəmiyyətinə görə Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri, ölkənin qərbində yer alan böyük sənaye və mədəniyyət mərkəzidir. Şəhər haqqında ərəb, fars, gürcü, rus və orta əsr Avropa müəlliflərinin əsərlərində rast gəlinir. Gəncə Azərbaycanın digər şəhərləri kimi əlverişli coğrafi mövqeyə, gözəl mənzərəyə sahib olan yaşayış məskəni olub tədricən şəhər kimi formalaşmışdır. Gəncə həm də siyasi cəhətdən inkişaf edərək, orta əsr Azərbaycanın ən iri şəhərlərindən birinə çevrilmişdir.

İlk orta əsrlərdən Gəncə mühüm Azərbaycan şəhərlərindən biri kimi tanınır. Şərqi mədəniyyət mərkəzlərindən olan Gəncə şəhəri alimləri, şairləri, təbibləri və digər sənət adamları ilə böyük şöhrət tapmışdır. Bu şəhər bəşəriyyətə Əbül-ülə Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Qivami Mütərezz kimi dühaları bəxş etmişdir. X əsr tarixçisi İbn Höqvəlin sözləri ilə desək, “Əcnəbiləri və alimləri sevirdilər. Gəncədən xeyli elm adamı çıxmışdır”.

İbn əl-Əsir əzəmətə malik olan Gəncə şəhərini mədəni həyat səviyyəsinin yüksək inkişafına görə “Arranın anası” adlandırmışdır.

Azərbaycanın şimal-qərbində, ticarət yollarının mərkəzində yerləşən, Arranın mərkəzi, Şəddadilər dövlətinin paytaxtı, Eldənizlər dövlətinin mərkəzi şəhərlərindən biri, Səfəvilər dövrü

Gəncə bəylərbəyliyiinin mərkəzi olan strateji əhəmiyyətli Gəncə şəhəri qədim və zəngin tarixə malikdir.

Gəncə adının mənşəyi ilə bağlı bir çox tədqiqatçılar və tarixçilər, istərsə də dilçilər bu ada müxtəlif izahlar veriblər. Bu ad istər leksik-qrammatik quruluşuna görə, istərsə də areal-coğrafi cəhətdən türkdilli toponimlər sırasına daxildir. Gəncə farsca “Qanca”, ərəbcə “Cənzə”, gürcü dilində “Qanza” kimi işlədilmişdir.

Sözün mənası ilə bağlı bir sıra fikirlər mövcuddur. Farscadan tərcümədə xəzinə, var-dövlət saxlanılan yer mənasını daşıyır. M.Kaşğarının fikrincə sözün mənası “gəncək” adlı qədim türk tayfaları ilə bağlıdır. M.Kaşğarının “Divan”-ında gəncək türk qəbilələrindən birinin adı kimi işlədilir. Adın mənasını coğrafi relyelə bağlayan müəlliflər də az deyil. Belə ki, sözün ilk hecasının Azərbaycan dilindəki gen sözü ilə qarşılaşdırılır. XIV əsr müəllifi Həmdullah Qəzvini Gəncədən bəhs edərkən “xəzinə” və “gəncə” sözlərinin hər ikisindən istifadə etmişdir. Həmdullah Qəzvini yazırdı ki, Arranda Gəncə dolu bir xəzinə idi, necə ki, İraqda İsfahan, Xorasanda-Mərv və Tus, Rumda-Ağsaray idi. Dahi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”-sində bu ad xəzinə mənasında işlənmişdir.

Gəncə şəhərinin yaranma tarixi və kim tərəfindən qurulduğu dəqiq məlum deyil. Ərazisində olan çoxsaylı kurqanlara, qədim izlərə nəzər yetirdikdə bəlli olur ki, qədim tarixə malik olan bu şəhər çoxdan salınıb.

Rus tarixçisi V.Bezmenova görə Gəncə Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən inşa edilmişdir. Bu fikri xalq arasında yayılmış əfsanəyə əsaslandırmaq olar. Çünki Makedoniyalı İsgəndərin Arran ölkəsində olması ilə bağlı heç bir tarixi fakt, dəlil mövcud deyildir.

Şəhərin qurulması haqqında ən qədim tarixi məlumatı isə Mirxond vermişdir. Mirxonda görə şəhər Sasani hökmdarı I Kavad (489-531) tərəfindən salınmışdır. Onun fikrinə görə, I Kavad çoxsaylı şəhərlərin salınmasına və yeni binaların tikilməsinə həddindən artıq önəm vermişdir. Bu baxımdan Gəncə şəhərinin də hökmdar I Kavad tərəfindən salındığı ilə bağlı məlumatları qeydə almışdır.

Həmdullah Qəzvini isə Gəncə şəhərinin yaranmasını hicri təqvimlə 39-cu ilə aid edir. Bu da VII əsrə, yəni 659-660-cı illərə təsadüf edir.

"Tarix-i əl-Bab" a görə Məhəmməd ibn Xalid Gəncənin əsasını qoyan, yəni Arran şəhərlərindən birinin hakimi olmuşdur. Onun qardaşı Heysəm ibn Xalid həmin vaxt Şirvanın hakimi idi və müstəqillik qazanaraq, Şirvanşah titulu qəbul etmişdi. "Tarix-i əl- Bab"-da sonra deyilir: "...Heysəm ibn Xalid Şirvanda müstəqillik əldə edəndə onun qardaşı Yəzid ibn Xalid də Layzanda müstəqillik qazandı. Heysəm Şirvanşah, onun qardaşı Yəzid isə Layzanşah adlanırdı" /Aşurbəyli, 2006: 99/.

Xəlifə Mütəvəkkil 851-ci ildə Məhəmməd ibn Xalid ibn Yəzid ibn Məzyədə belə bir iqta bəxş edərək, Bab əl-Əbvab şəhərini ətraf vilayətləri ilə birlikdə ona vermişdi. Gəncə şəhəri "Xalidiyyə adlanan məşhur malikanələrlə birlikdə" yenə ona bəxş edilmişdi /Bünyadov, 2007: 168/.

Beləliklə, biz Gəncənin əmələ gəlməsi haqqında müxtəlif tarixlərlə qarşılaşırıq. Lakin şəhərin tarixi ilə məşğul olan müəlliflərdən heç biri onun əmələ gəlməsinin dürüst tarixini göstərə bilməmişdir. İ.M.Cəfərzadə belə hesab edir ki, Gəncə Sasani Kavad (Qubad) tərəfindən tikilməmiş, VII əsrdə (hicri 39-cu ildə) ərəblər tərəfindən salınmamış və "IX əsrdə Abbasilər sülaləsindən olan Bağdad xəlifəsinin fərmanı ilə" inşa edilməmişdir, əksinə, bu tarixlərdən çox əvvəl mövcud olmuşdur /Bünyadov 2007: 206/.

Mənbə məlumatlarına əsasən qeyd edə bilərik ki, X əsrin birinci yarısında Arranın əsas şəhəri Bərdə sayılırdı. Gəncə şəhəri Bərdədən Tbilisiyə gedən ticarət yolu üzərində yerləşirdi. X əsrdən Bərdə öz önəmli rolunu Gəncə şəhərinə verdi. X əsin ikinci yarısında Gəncə artıq böyük əhəmiyyət kəsb edən şəhər idi.

Əl-Müştərik'də deyilir: "Gəncə Arranın məşhur və ən tanınmış şəhərlərindəndir. Arranı təsvir edərkən, onun adını çəkirlər. O nahiyyədə olanlardan biri mənə danışdı ki, Gəncə Bərdədən iki mərhələlik məsafədədir və Bərdədən oraya şimal-qərb istiqamətində bir mil uzunluğunda yol var. O adam qeyd etdi ki, Gəncə həmin nahiyyənin mərkəz şəhəridir və orada çoxlu bağ-bostanın olduğunu təsdiqlədi /tərcümə edən-Ağayeva, 2005: 189/.

Bir sözlə, Gəncənin nə zaman və kim tərəfindən salınması haqqında dəqiq fikir yoxdur. Tədqiqatçıların fikrincə, erkən orta əsrlərdən şəhər kimi formalaşmağa başlayan Gəncə IX əsrdə sənətkarlıq və ticarət mərkəzi, X əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanın ən böyük şəhərlərindən biri kimi məşhurlaşır. Hələ VIII əsrin əvvəllərində Gəncədə zərb olunan gümüş pulların aşkar edilməsi şəhərin qaynar həyatından xəbər verir. Şəhərdə zərbxanaların fəaliyyət göstərməsi Gəncənin Azərbaycan tarixindəki əhəmiyyətini bir daha sübut edir.

Müxtəlif mənbələrdə Arran və Gəncənin adı eyniləşdirilir. Ərəb müəlliflərindən olan İbn Hövqəl yazır ki, “Arran elə Gəncədir”.

Çoxlu suvarma xəndəkləri, orta əslər dövrünün kəhrizləri suyunu Gəncə çayından alaraq şəhərin hər tərəfinə yönəlir. Gəncəçayın sol sahilindəki ərazinin cənub-şərqində X əsrə aid bir neçə kilometr davam edən kəhriz qalıqları aşkarlanmışdır. Həmin kəhrizdə kənarları çay daşı ilə hörülən qoruyucu quyular qeydə alınmışdır. Nəhəng çinar ağacları, tünd yaşıl sərvlər qədim şəhərə rəngarənglik verir.

Arxeoloji bilgilərə əsaslanaraq V-IX yüzilliklərdə Gəncədə məhəllələrin olmasını ehtimal etmək olar. Dulusçular, Şərbəflər, Boyaqçılar, Dəmirçilər, Misgərlər, Üşşəçilər, Bağbanlar, Qəssablar, Zərrabı, Əllaflar, Dabbaxlar, Səbzavad, Ozan, Ərəbli, Əttarlar kimi məhəllə adları göstərilən dövr Gəncəsi ilə səsləşir. Yuxarıda sadaladığımız məhəllələrlə yanaşı İmamlı, Sofulu, Xərabat, Sərraşlar, Sarvannar, Seyitlər, Məstçilər, Çölək, Xasa yeri, Gavırküçə kimi məhəllələr yaranmışdı. Mənbələrdə və elmi ədəbiyyatdakı bilgiləri təhlil edərək XIII-XVI yüzilliklərdə Gəncədə Töyoxçu, Qacarrar, Qaramanlı, Xəlfəli, Şərəfxannı, Təbrizdi, Şatırgörən, Allahdad, Şöylü-bəyli, Arazbar, Daylaxlılar, Dəlləklilər, Nöyütçülər, Sadıllı, Xocalı, Şamlı adlanan yaşayış məhəllələrinin mövcud olduğunu söyləmək olar /Əhmədov, 1998: 131/.

Gəncənin bir şəhər kimi daha çox məşhurlaşdığı dövr Şəddadilərin hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Şəddadilər sülaləsindən olan Şavir 1063-cü ildə strateji məqsədlə şəhərin ətrafına möhkəm qala tikdirmiş və iki qapılı dəmir darvaza qoydurmuşdur. Qapılardan birinin üstündə aşağıdakı məzmununda belə bir yazı vardı: “Mərhəmətli və rəhmli Allahın adı ilə həşmətli mövlamız və əmirimiz Seyyid Şavir ibn Əl-Fəzl bizə bu qapını Qazi Əbül Fərəc Məhəmməd ibn Abdullahın inayəti ilə qurmağı əmr etdi. Dəmirçi İbrahim ibn Osman Ənqaveyhin işi. Hicri 455-ci il” /Məşədiyev, 1990: 64/.

Gəncə şəhəri tarixən bir sıra fəlakətlərlə üzləşmişdir. VII əsrin ortalarında ərəblər tərəfindən ələ keçirilmiş, xəzər türkləri ilə ərəblərin döyüşlərinə səhnə olmuşdur. XII əsrdə şəhər təbii fəlakətin dağıntılarına düçar oldu. Bu fəlakət şəhərin qamətini silkələdi.

Bu hadisə 1139-cu ildə sentyabrın 30-da baş verdi. Arranın mərkəzi şəhəri olan Gəncə dəhşətli zəlzələyə məruz qalmış, şəhər tikililərinin çoxu dağılmış, sakinlərin xeyli hissəsi məhv olmuşdur. XII əsrin birinci yarısı üçün bu zəlzələ şəhərin böyük faciəsi idi. İbn əl-Əsir yazırdı ki, “hicri 534 (1139)-cu ildə Gəncədə, Azərbaycan və Arranın başqa vilayətlərində zəlzələ oldu. Lakin ən güclü zəlzələ Gəncədə baş verdi. Orada çoxlu evlər dağıldı, saysız-hesabsız adam qırıldı. Deyirlər ki, ölənlərin sayı 230 min nəfər idi...”

İsfahani və İbn əl-Əsirin yazdığına görə tələf olanların sayı 230 mindən 300 minə qədər olmuşdur.

Gəncəli Kirakos yazırdı: “dəhşətli zəlzələ baş verdi, Gəncə şəhəri dağıldı. Onun tikililəri əhalinin üstünə töküldü, zəlzələdən həmçinin Kəpəz dağı uçdu və dağın arasındakı dərəni bağladı, nəticədə göl (Göygöl) əmələ gəldi”. Onun verdiyi məlumatlara görə, zəlzələdən sonra gürcü çarı I Demetre (1125-1156) şəhərə gəlib, onun darvazasını hərbi qənimət kimi öz ölkəsinə aparmışdı. Bu, Şavurun dövründə usta İbrahimin hazırladığı darvaza idi. Onun bir tayı XVIII əsrdə Helat monastrının örtüyü təmir olunarkən istifadə edilib, ikinci tayı isə həmin monastrda saxlanılır /Əhmədov, Onullahi, 1994: 13/.

Gürcü çarı I Demetre böyük bir qoşunla hərəkət edərək Arran vilayətinə gəldi. O, öz sərkərdəsi İvanenin başçılığı altındakı qoşunla paytaxt olan Gəncə şəhərinə çatdı. Onlar sağ qalmış şəhər əhalisi üzərinə amansızcasına və kobud surətdə hücum edərək, hamını qılıncdan keçirdilər, ya da özlərinə qul etdilər.

I Demetrenin qənimət kimi apardığı və Gəncənin ən qiymətli yadigarlarından olan şəhər darvazalarının üzərində ərəb kufi xətti ilə hökmdar Şavur və onu düzəldən usta İbrahim Osman oğlunun adı həkk olunmuşdur.

Şəhərin çiçəkləndiyi bir dövrdə qəfildən karvan-karvan keçən dünya, zaman-zaman ötən dünya alt-üst oldu, gülüstan qəbiristana döndü. Göy kişnədi, bulud ağladı. Gəncənin işıqlı keçmişi zülmətə qərq oldu. 1139-cu il Gəncə zəlzələsi yeri-göyü silkələdi, lərzəyə gətirdi. Qaynar həyat torpağa gömüldü. Vay təbili çalındı, neylər nalə oxudular, sızıltı-inilti ərşə bülənd oldu. İsmi məlum olmayan, qoca dünyadan doymayanların yerdə özləri batdı, göydə ulduzları. Qürur karvanı qəm qatarına qovuşdu /Bünyadov, 1986: 74/.

Kəpəz dağının uçması nəticəsində qaya parçaları Ağsu çayının qarşısını kəsmişdir. Ağsu çayının yatağında Göygöl, Maralgöl və digər göllər yaranmışdır.

Kirakos qeyd edir ki, binaların xarabalıqları altında ölən kişi, qadın və uşaqları saymaq mümkün deyildi.

Bəzi mənbələrdə zəlzələnin törətdiyi fəsadlar təfərrüatlı və obrazlı şəkildə təsvir olunmuşdur. İbn əl-Əsirir bildirir ki, zəlzələ nəticəsində baş verən dağıntılardan biri də feodal Müştədid əd-din Bəhruza məxsus olan qəsir-qaladır.

İsfahani hadisəylə bağlı belə məlumat verir ki, zəlzələ nəticəsində Gəncə və onun ətrafı yerin dibinə qərq olub.

Dahi Nizami Gəncəvi 1139-cu ildə Gəncədə baş verən zəlzələnin şəhərə və şəirin həmvətənlərinə yetirdiyi fəlakətləri ürək ağrısı ilə qələmə aldığı diqqət önünə çəkilir:

Göyləri dağdan bir zəlzələdən
Nə qədər şəhərlər yox oldu birdən,
Dağlara, daşlara bir lərzə saldı
Ki, fəlak özü də toz altda qaldı...
...Göylər öz yerində qalmış deyildi,
Dünyaya matəmdən sürmə çəkildi,
O qədər xəzinə batdı o gecə
Ki, şənbə gününü unutdu Gəncə.
Bütün erkək, qadın, qoca, həm cavan
Qopardı dəhşətli min ahu-fəğan.

1139-cu il zəlzələsindən sonra yenidən bərpa edilən Gəncə şəhəri Arran vilayətində Şəmsəddin Eldənizin iqamətgahına çevrilir. Şəhəri atabəyin valiləri idarə edirdilər. Eldəniz burada geniş quruculuq işləri aparır. Gəncə yaxın və Orta Şərqdə ticarət, elm və mədəniyyət mərkəzi kimi tanınır. Çox keçmir ki, Eldəniz tədricən bütün Azərbaycana yiyələnir. O illərin canlı şahidi, gəncəli Mixitar Qoş həmin dövrü belə təsvir edir: “Eldəniz gücləndi, bütün hökmdarları əzdi və çoxlarını özünə tabe etdi... O, Arran ölkəsindəki çaxnaşmalara son qoydu” /İsayev, 2008: 41/.

Zəlzələ baş verən il Gəncədə Azərbaycanın və Arranın əmiri Qara Sunqurun iqamətgahı yerləşirdi. O, Gəncə şəhərinin dağılmış divarlarını bərpa edərək, şəhərin hüdudları daxilində sülh yaratdı. Bundan sonra o, gürcü çarının hakimiyyəti altında olan vilayətə yollanıb, onların əli ilə viran edilmiş öz vilayətlərinin intiqamını aldı. Qara Sunqur Gürcüstan ölkəsinə birinci və sonra ikinci dəfə həmlə edərək, onların canına hiddətli qorxu saldı.

Mənbələr zəlzələ zamanı ailəsi ölmüş Qara Sunqurun bu vaxt qarışıqlıqdan istifadə edərək Gəncəyə hücum edən və şəhər darvazasını da özləri ilə aparmış gürcüləri məğlub etməsi, daha sonra isə şəhərin əvvəlkindən də yaxşı cəlalını özünə qaytarması haqqında məlumat verir. Bu məlumatlar da yerli mənbələrdə təsdiq olunur /Vəlixanlı, 2004: 24/.

Qara Sunqurdan sonra əmirlik Çavlı ət-Toğruluya keçdi (1140/1-1146). Sonra isə Arranın hakimi Sultan Məsud tərəfindən təyin olunan Rəvvadi oldu.

Bu dövrdə feodal münafişləri də şəhərdə sabitliyin pozulmasına səbəb olurdu. Lakin nə zəlzələ, nə feodal münafişləri Gəncənin yenidən dirçəlişinin qarşısını ala bilmədi.

Dəhşətli zəlzələnin təsirindən çıxdıqdan sonra Gəncədə bərpa işləri aparıldı. Şəhər əvvəlkindən daha çox inkişafa doğru irəlilədi. Bir çox tarixçilərin fikrincə sonrakı Gəncə yeni yerdə tikildi. Çünki zəlzələ şəhəri viran günə qoymuşdu. Şəhər əhalisinin əzmi sayəsində şəhər yenidən çiçəkləndi.

1139-cu il zəlzələsinə qədər mövcud olan qədim Gəncə ərazisində 1940-cı ildə arxeoloji qazıntılar aparan İsaq Cəfərzadə VII əsrə aid olan tapıntılar sırasında Comərd Qəssabın qəbrini təsbit edərək ortaya çıxarmışdı.

Gəncə şəhəri haqqında ətraflı və daha dəqiq məlumatları tədqiqatçılarımız İ.Cəfərzadənin “Köhnə Gəncənin tarixi-arxeoloji öçərki” və Arif Məmmədovun “Gəncəbasar IV-XIII əsrlərdə (tarixi arxeoloji tədqiqat)”, “Gəncə və onun ətrafının tarixi arxeoloji tədqiqi (ən qədim zamanlardan XIX əsrə qədər)”, “Qədim Gəncə (tarixi arxeoloji tədqiqat)” kitablarından əldə etmək olar.

Nəticə

Əsrlər boyu tarixi hadisələrə səhnə olan, karvan yolları üzərində yerləşən, Arranın mərkəzi Gəncə şəhəri çox qədim köklərə dayanan ulu diyardır. Gəncə Arran memarlıq məktəbinin gözəl örnəyi olan mədəniyyət beşiyimizdir. Nizami yurduur Gəncə... Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət, sivilizasiya mərkəzlərindən biri olan Gəncə şəhəri bitib-tükənməyən mənəvi bir xəzinədir.

Gəncənin tarixinin öyrənilməsi uzaq keçmişimizin qəhrəmanlıq salnaməsinin gələcək nəsillərə çatdırılması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Dahi şairimiz Səməd Vurğunun sözləri ilə qeyd etsək: “Üstündə tarix, yaxud təsvir olan hər bir qədim daş vaxtilə yaşamış canlı bir insanın, tarixin od və alovlar içərisində bizim gözəl torpağımızı hifz edən qurucu insanın daşlaşmış ürəyidir”.

References

1. Sara Aşurbəyli. Şirvanşahlar dövləti. Bakı, "Avrasiya press", 2006, 416 səh.
2. Fərrux Əhmədov, Gəncənin tarix yaddaşı, Bakı, 1998, 196 səh.
3. Gəncə (tarixi öçerk) – Bakı: Elm, 1994, 152 səh.
4. Teymur Bünyadov, Mərd qalalar, sərt qayalar, Bakı, 1986, 139 səh.
5. Əhməd İsayev, Gəncə və gəncəlilər (roman-xronika), Bakı, 2008, 596 səh.
6. Q.İ.Məşədiyev, Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri, Bakı, 1990, 148 səh.
7. Ziya Bünyadov, Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Şərq-Qərb, Bakı, 2007, 424 səh.
8. Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar, Bakı: “Nurlan”. – 2005, 336 s.
9. Gəncə şəhərinin tarixi, elmi-praktik konfransın materialları (sentyabr-oktyabr-2003), Bakı, - “Nurlan” – 2004, 258 səh.
10. A.Məmmədov, Gəncəbasar IV-XIII əsrlərdə (tarixi-arxeoloji tədqiqat), Bakı-1992-Elm, 205 səh.
11. Əzizağa Nəcəfzadə, “Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti Azərbaycan nizamişünaslığında” (monoqrafiya), Bakı, 2019, 224 səh.
12. Mahmudlu Y.M., Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı: 2012 — 296 səh.
13. M.M.Altman, “Gəncə şəhərinin tarixi öçərki”, Tovuz mətbəəsi, 1991, 63 səh.
14. Q.Cəbiyev, Girdiman tarixi (IV-IX əsrlər), “Şərq-Qərb”, Bakı, 2010, 616 səh.
15. Q.Qeybullayev, Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən, Bakı, 1994, 248 səh.
16. Ş.F.Fərzəlibəyli, Azərbaycan və Osmanlı imperiyası(XV-XVI əsrlər), Bakı,1995, 200 səh.
17. Tarix Dostiyev, Azərbaycanın orta əsr şəhərləri (IX-XIII əsrin əvvəlləri), Bakı, 2016, 200 səh.
18. Rahimizade İbrahim Çavuş, Harimi, Kitab-ı Gencine-i feth-i Gence, Çamlıca, 2010.

Rəyçi: dos. E.Aslanov

Göndərib: 23.10.2021

Qəbul edilib: 16.11.2021